

Türk Kültürü

TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YIL 50 YENİ SERİ CİLT V SAYI 1

2012/1

50. Yıl

Ankara <Bahar> 2012

Türk Kültürü

TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ISSN: 1300-3372

Kuruluş Tarihi: Kasım 1962

Yıl 50, Yeni Seri Cilt V, Sayı 1

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Adına Sahibi

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ

Yayın Kurulu / Editorial Board

Editör / Editor

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM

İngilizce Editörü / Editor of the English Text

Yard.Doç. Dr. Nuray ALAGÖZLÜ

Yayın Kurulu Üyeleri / Members of Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN • Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ • Doç. Dr. Bülent GÜL •
Doç. Dr. Hayati BEŞİRLİ • Doç. Dr. İbrahim DİLEK • Doç. Dr. Yunus KOÇ • Dr. Fatih SAKALLI

Yayın Hakem Kurulu / Board Of Referees

• Prof. Dr. İsmail AKA • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN • Prof. Dr. Metin AKAR • Prof. Dr. Yavuz AKPINAR • Prof. Dr. Şerif AKTAŞ • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Oktay ASLANAPA • Prof. Dr. Tuncer BAYKARA • Prof. Dr. Süleyman H. BOLAY • Yrd. Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Prof. Dr. Nalan BÜYÜKKANTARCIOĞLU • Prof. Dr. Mijgan CUNBUR • Prof. Dr. M. Abdülhaluk ÇAY • Prof. Dr. İsmet ÇETİN • Prof. Dr. Nadir DEVLET • Doç. Dr. İbrahim DİLEK • Prof. Dr. Nejat DİYARBEKİRLİ • Prof. Dr. Abide DOĞAN • Prof. Dr. Abdülkadir DONUK • Hasan DUMAN • Yrd. Doç. Dr. Oğuzhan DURMUŞ • Prof. Dr. İnci ENGİNÜN • Prof. Dr. Kemal ERASLAN • Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN • Prof. Dr. Bilge ERCİLASUN • Prof. Dr. Reşat GENÇ • Prof. Dr. Önder GÖÇGÜN • Doç. Dr. Bülent GÜL • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Umay GÜNAY • Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL • Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU • Prof. Dr. Osman HORATA • Prof. Dr. Halil İNALCIK • Prof. Dr. Mustafa İSEN • Prof. Dr. Mustafa KAFALI • Prof. Dr. Zeynep KERMAN • Prof. Dr. Bayram KODAMAN • Prof. Dr. Kazım Yaşar KOPRAMAN • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ • Prof. Dr. Ercüment KURAN • Prof. Dr. Cemal KURNAZ • Prof. Dr. Erdoğan MERÇİL • Prof. Dr. Özcan MERT • Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI • Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK • Prof. Dr. Orhan OKAY • Prof. Dr. Necati ÖNER • Prof. Dr. Mehmet ÖZ • Prof. Dr. İsa ÖZKAN • Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU • Dr. Fatih SAKALLI • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA • Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN • Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ • Prof. Dr. Dursun YILDIRIM • Prof. Dr. Nuri YÜCE • Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Doç. Dr. Bülent Gül

Genel Ağ Sorumlusu

İsa Sarı

Türk Kültürü, hakemli yerel süreli yayındır.

Türk Kültürü'nde yayımlanan makalelerin tamamı veya bir kısmı yayıncının yazılı izni olmadan herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Yazıların fikrî sorumluluğu ve imlâ tercihi yazarlarına aittir.

İletişim Adresi / Information Address

Türk Kültürü

Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

Bahçelievler 7. Cad. 17. Sok. No. 38, 06490 Ankara / TÜRKİYE

Tel: (00 90 312) 2133100 Belgegeçer: (00 90 312) 2134135

Genel ağ: <http://www.turkkulturu.org.tr>

e-posta: turkkulturudergi@gmail.com

Türk Kültürü 2012/1 Öncü Basımevi'nde (Kazımkarabekir Cad. 85/2 İskitler/ANKARA Tel: 3843120, Sorumlu Müdür: Yusuf AVAN) basılmıştır.

Ankara <Bahar> 2012

Türk Kültürü'nden Merhaba,

'Türk Kültürü' dergisi, sahibi TKAE ile birlikte 50. yılını idrak etmiş bulunmaktadır. Üyelerimiz ile birlikte, 50. yılı 'Türkevi' adlı kendi binamızda mütevazı bir kutlama töreni ile kutladık. Ayrıca, bu tören çerçevesinde 'TKAE'nin 50. Yıl Sempozyumu" düzenlenmiştir. Sempozyumda Enstitü'ye büyük hizmetleri geçmiş ve hakka yürümüş üyelerimiz konuşmalar ile anılmıştır.

Kamu yararına bilimsel faaliyette bulunan TKAE, bilimsel yayın organı ve bilimsel kitap yayın dizilerinde yer alan yazı ve eserler ile Türk milletinin kültür hayatına katkı vermeyi elindeki kıt kaynağa rağmen sürdürmektedir.

TKAE'nin varlığını koruması ve sürdürmesi üyelerin karşılıksız, gönüllü katkıları ile yürümektedir. Bir sivil toplum örgütü olarak tek arkamız ve dayanağımız aziz Türk milletidir. Türk kültürüne maddî ve manevî desteğini hissettiğimiz sürece, aziz Türk milletine gönüllü bilimsel hizmet görevimizi son ana kadar devam ettireceğiz. Tam 50 yıldır Türk milletinin kültür hayatına hizmet veren bu yarım yüzyıllık kurumu yaşatmak ve yeni kuşaklara aktarmak, sadece gönüllü çalışan akademik kadronun değil, aynı zamanda bu ülkenin kurum ve kuruluşlarının da üzerinde düşünmeleri icap eden tarihi bir görev olduğunu düşünüyoruz. Elli yıllık bir kurumu yaşatmak için gereken desteği vermek bu ülkede yaşayan herkesin görevi olsa gerektir.

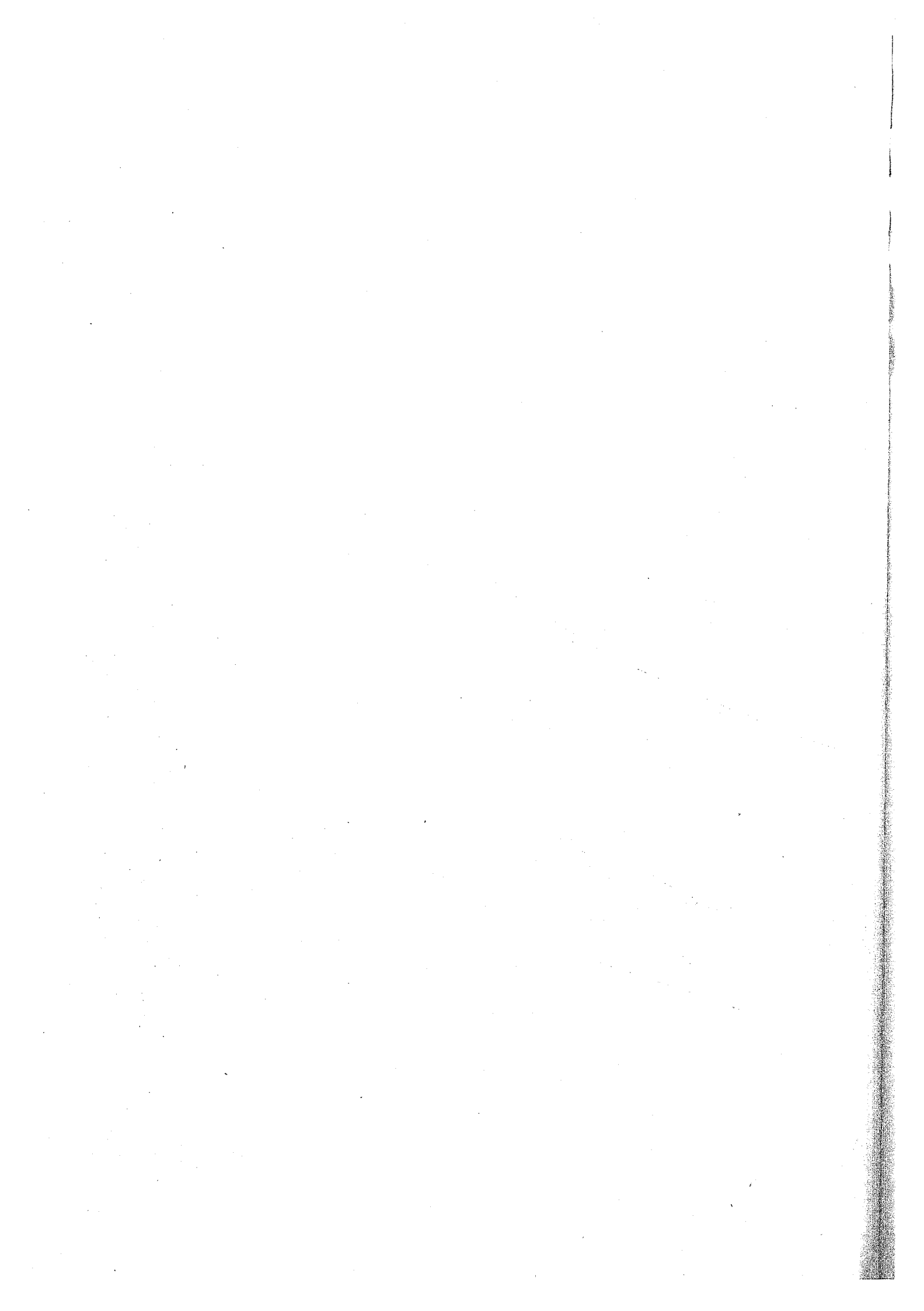
Dergimizin 50. yıl sayısı da, yine kültürümüz açısından önemli sorunları ele alıp inceleyen ve açıklayan bilimsel yazılardan oluşmaktadır. Tamamen bilimsel ölçütler ve etik içinde konular incelenmiştir. Sizlerin teşvik ve destekleri ile 'Türk Kültürü' dergisi dileriz ki, bu yeni formatı içinde ikinci elli yılını da idrak edecektir.

TKAE'nin bugüne erişmesinde maddî ve manevî büyük desteği olanlara ne denli teşekkür edilse azdır. Aramızdan ayrılan değerli insanlara rahmet, birlikte olduklarımıza uzun ve sağlıklı ömürler diliyoruz.

TKAE'nin 50. yılı aziz Türk milletine hayırlı, sevenlerine kutlu olsun.

Dursun YILDIRIM

Editör

Türk Kültürü Yayın İlkeleri

- Türk Kültürü, yılda iki kez yayınlanır.
- Türk Kültürü, hakemli bir yayındır. Türk Kültürü'nde yayınlanmak üzere gönderilen özgün makaleler, YAYIN KURULU tarafından incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakem tarafından değerlendirilir.
- Türk Kültürü'ne gönderilen yazılar daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış olmalıdır. Derginin yayın dili Türkçe'dir. Yayın ilkelerine uygun olmak koşuluyla yabancı bilim adamlarının yazıları, İngilizce, Almanca, Fransızca veya Rusça yazılmış olabilir. Ancak Türkçe-İngilizce başlık, özet ve anahtar sözcükler yazıya eklenmelidir. Yabancı dilde yazılmış yazılara derginin hacmine göre % 30 civarında yer verilir.
- Yazılar, basılı üç kopya halinde ve disketiyle birlikte gönderilmelidir. Özel çeviri yazım işaretlerinin kullanıldığı yazılarda fontlar da (PC uyumlu) diskete yüklenmelidir.
- Makalenin yazarı, adını, soyadını, görev yaptığı kurumu ve akademik unvanını tam ve açık olarak belirtmeli, kendisiyle doğrudan iletişim kurulabilecek açık adres, telefon numarası ve elektronik posta adresini vermelidir.
- Yazıların başında kısa birer Türkçe ve İngilizce özet (en çok 100 sözcük) ile Türkçe ve İngilizce anahtar sözcükler (en çok 5 sözcük) bulunmalıdır (İtalik olarak ve Times 9 punto ile yazılmalıdır).
- Yazılar, Apple Mac Word 5.1 veya MS Word Windows 95 ve üstü programla, Times 10 puntuyla ve 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraf başlarında tab tuşu, paragraf aralarında enter tuşu kullanılmamalıdır.
- Metin içinde göndermeler ad ve tarih ve/veya sayfa olarak parantez içinde belirtilmelidir. Örnek: (Tanpınar 1985) veya (Tanpınar 1985: 316). Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde, üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok halinde, 9 puntuyla, tek satır aralığıyla verilmelidir.
- Dipnotlar sayfa altında, numaralandırılarak verilmeli ve sadece açıklamalar için kullanılmalıdır.
- Makalenin sonunda yer alacak kaynakçada kitaplar (*koyu ve italik*) ve makaleler (dergi adı *koyu*, cilt Romen rakamıyla, sayı, üst üste iki nokta, sayfa numaraları) alfabetik sırayla ve şu düzenle verilmelidir:

AALTO, Pentti, (1992), "Kül-Tegin är at bo / ultı", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXX, 1-2: 119-124.

ERGİN, Muharrem, (1991), *Osmanlıca Dersleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

JOHANSON, Lars (2002), "Türk Yazı Dillerinin ve Yazı Sistemlerinin Geçerliliğine Dair", (Çev.: Mustafa Uğurlu), *Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları*, 2002/4: 71-79.

WELLEK, R. ve A. WARREN, (1982), *Yazın Kuramı*, (Çev.: Y. Salman ve S. Karantay), İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

- Bir yazarın birden fazla yayını kaynak gösterildiği takdirde yayınlar tarih sırasıyla, aynı yazarın aynı yıldaki yayınları ise (1985a), (1985b) şeklinde harf sırasıyla verilmelidir.
- Tezlerin hangi üniversitede yapıldığı ve hangi akademik dereceye (yüksek lisans/doktora...) yönelik olduğu belirtilmelidir.
- Yukarıda belirlenen yazım koşullarına uygun olmayan yazılar değerlendirmeye kesinlikle alınmayacaktır.

Submission Guidelines for *Türk Kültürü*

- *Türk Kültürü* is published twice a year.
- *Türk Kültürü* is a refereed publication. After original manuscripts are examined by Executive Board, they are peer-reviewed by two referees. The authors bear the full responsibility for their articles.
- Manuscripts must be originally sent to the board, but not to other journals simultaneously for publication or evaluation. The publication language of the issue is Turkish. However, English, German, French or Russian articles submitted by foreign authors can be considered for publication in proportion of 30% of issue on condition that they suit the submission guidelines of *Türk Kültürü*. The manuscripts must have a title, an abstract and also keywords both in Turkish and English.
- Manuscripts must be sent in three printed copies along with a CD. If any special fonts (suitable for PC) are used in manuscripts, they must be in the CD as well.
- The authors' names, last names and academic positions should be written. In addition; the full postal address, fax, telephone numbers and e-mail addresses of the author(s) who will check proofs and receive correspondence and offprints should also be included.
- Abstracts, not exceeding 100 words, must be written in both Turkish and English, and be followed by maximum 5 key words of each.
- Manuscripts must be written in Mac Word 5,1 or Ms Word Windows 95 or further versions (Pc compatible) with Times 10 point with 1,5 line spaced. Tab and enter key **must not be used** for paragraphs.
- Texts must follow in-text footnote system. In the text, author's name, date of publication, and page number must given in parentheses. If a source is cited many times, parentheses are given in stead of "ibid, idem, op. cit. etc." For example, (Tanpınar 1985) veya (Tanpınar 1985: 316). Quoted passages under three lines must be given between quotation marks. If quoted passage is over three lines, they must be given 1 cm margines from left and right sides of line as block with 9 point and odd line spaced.
- Additional information must be given on the same page as footnotes enumerated 1, 2, 3. Citations in them must follow the above guidelines.
- References must include only the cited sources and be given in an alphabetical order. Book names must be written **bold** and *italic*. Articles must be written (name of journal is **bold**, volume in Romen number, issue number, colon and page numbers) as below:

AALTO, Pentti, (1992), "Kül-Tegin är at bo / ultı", **Türk Kültürü Araştırmaları**, XXX, 1-2: 119-124.

ERGİN, Muharrem, (1991), *Osmanlıca Dersleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

JOHANSON, Lars (2002), "Türk Yazı Dillerinin ve Yazı Sistemlerinin Geçerliliğine Dair", (Çev.: Mustafa Uğurlu), **Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları**, 2002/4: 71-79.

WELLEK, R. ve A. WARREN, (1982), *Yazın Kuramı*, (Çev.: Y. Salman ve S. Karantay), İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- If more than one source of the same author is cited, they must be put in a chronological order from the earlier to the recent. Sources of the same years must be given letters as in "1985a, 1985b"
- The university and the academic degree (MA. or PH.) of an academic thesis must be given.
- Manuscripts **not prepared based on the directions above will not be taken into consideration** for publication in *Türk Kültürü*.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Türk Kültürü'nden Merhaba / iii

YAZILAR / ARTICLES

Muvaffak EFLATUN

Altının Peşinde -İlm-i Kimya ve Risâle-i Terkîb-i Câbir Bin Hayyân-
The Pursuit of Gold -İlm-i Kimya and Risâle-i Terkîb-i Câbir Bin Hayyan-

1-14

Seyfullah YILDIRIM

Tekirdağlı Hasan Cemâlî Baba ve Rumûz-ı 'Âyîn-i Cem ve Künûz-ı Keşfü'l- Hikem
Risâlesi Adlı Eseri

*Hasan Cemâlî Baba of Tekirdağ and His Tractate "Rumûz-ı 'Âyîn-i Cem ve Künûz-ı Keşfü'l-
Hikem Risâlesi"*

15-32

Dinçer APAYDIN

Maddî İmkânsızlık Teması Etrafında Mehmet Akif'in Üç Manzumesi
Mehmet Akif's Three Poems around the theme of monetary insufficiency

33-46

Fatih SAKALLI

Cahit Sıtkı Tarancı'nın 'Maziye Yâda Daldığım Zaman' Şiirinde Geçmişe Özlem ve
Kaçış Arzusu

*"Nostalgia and Desire to Escape in the Poem Titled "Maziye Yâda Daldığım Zaman" by Cahit
Sıtkı Tarancı"*

47-52

Gamze SOMUNCUOĞLU ÖZOT

Postmodern Edebiyata Genel Bir Bakış
The General Aspect to Postmodern Literature

53-60

Mehmet ÇERİBAŞ

Kırgız Şecerecilik Geleneğinde Türk Boyları Meselesi ve Oğuz Kağan
Matter of Turkish Tribals in Tradation of Kyrgyz Genealogical Tree and Oguz Kagan

61-78

Süreyya ÖZBEK

Kıbrıs Türk Toplumunda Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Dönüşümlerin Manilerde İzlenmesi

The Reflections of Social, Economical and Political Transformations to the manıs in Turkish Society of Cyprus

79-96

Elfine SİBGATULLİNA

Stambulskiye Novosti Gazetesi ve Türk Edebiyatı ile İlişkisi

The Newspaper Stambulskiye Novosti and its Relation With Turkish Literature

97-104

Bülent BAYRAM

Türk-Rus Tarihi İlişkileri Bağlamında Çuvaş Halk Edebiyatında Türkler

Turcs in Chuvash Folk Literature in the Context Of Turkish-Russian Relations

105-130

ÇEVİRİLER / TRANSLATIONS

Nikolay YEGOROV

(Çeviren) **Albina KIRAN**

Çuvaş Mitolojisi

131-160

Hans Heinrich SCHAEDE

(Çeviren) **Nurettin GEMİCİ**

Vilhelm Thomsen

161-165

ELEŞTİRİ VE TANITIMLAR / REVIEWS

Nezir TEMUR

Culuruyar Nurgun Bootur Saha (Yakut) Türklerinin Kahramanlık Destanları (Murat

Ersöz)

167-168

Mustafa SEVER

Bir Cerene Av Olmak (Bekir İşlek)

169-172

Orhan Fatih KUŞDEMİR

Türk Kültüründe Silah (Erkan Göksu)

173-175

KIRGIZ ŞECERECİLİK GELENEĞİNDE TÜRK BOYLARI MESELESİ VE OĞUZ KAĞAN

Mehmet ÇERİBAŞ
Kırklareli Üniversitesi

Özet: Kırgız Sözlü Edebiyatının en yaygın örneklerinden birisi sancılar (şecere)'dir. Destan, efsane gibi türler içinde yaşayan veya müstakil olarak söylenip yazıya aktarılmış olan bu tür, Kırgız Türkleri arasında Kırgız ve Türk tarihinin temel kaynaklarından biri olarak kabul görmüştür. Rusların bölgeyi işgal etmesine kadar İslam düşüncesi ve Çağatay edebî dilinin tesiri ile ortak Türk tarihinin vesikaları durumundaki bu şecereler, işgalden sonra ortak edebî dilde ve halk felsefesinde yapılan tabrifatlara paralel olarak Türk ve İslam ortak paydasından çıkarak "Kırgızçılık" ve "boyculuk" temelli hususiyetler kazanmaya başlamıştır. Bu makalede, Kırgız Türklerinde şecere kavramı, şecerecilik geleneği ele alınacak; bu gelenekte Türk boylarının atası olarak Oğuz Kağan'ın tarihî ve efsanevî şahsiyeti tespit edilerek, Kırgızlar arasında aidiyet duygusu ile Türklük kavramına yaklaşımlar ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Türkleri, Kırgızlarda Şecere Kavramı, Kırgız Şecerecilik Geleneği, Kırgız Şecerecilik Geleneğinde Türk Boyları ve Oğuz Kağan.

Matter of Turkish Tribals in Tradation of Kyrgyz Genealogical Tree and Oguz Kagan

Abstract: The genealogical tree is one of the most common samples of Kyrgyz verbal literature. This kind either has been living in kind of epic, legend, or has changed into literature that had been said as independent it has been admitted as one of the fundamental sources of Turkish and Kyrgyz history in Kyrgyz Turks. These genealogical trees which has been like documents of common Turkish history with impact İslamic belief and literature language of Çağatay until occupation of Russians this region. After the occupation in literature common language and public philosophy had been got destruction, and because of this destruction "Kırgızçılık" and "tribalism" had been basic. In this article, the concept of genealogical tree in Kyrgyz Turks, tradation of genealogical tree will have been discussin; Oguz Kagan history and his legendary character will have been established as ancestor of Turkish tribals in this tradition, sensation of belonging beetween Kyrgyz with approaches to Turkish concept will have tried to bring up.

Keywords: Kyrgyz Turks, the concept of genealogical tree in Kyrgyz, tradation of Kyrgyz genealogical tree, Turkish tribals and Oguz Kagan in tradation of Kyrgyz genealogical tree.

GİRİŞ

Hun Devrinde Yenisey Bölgesinde, Miñ-Özön ovasında meskûn Kırgız Türkleri, sosyal, siyasî ve ekonomik nedenlere bağlı olarak daha sonraları Tanrı dağları, Pamir ve Alay dağları ve Doğu Türkistan bölgesine yerleşirler (bk. Asankanov, 2003: 21; Akayev, 2002: 35; Gömeç, 2002: 16; Cusupov, 1991: 77; Cusupov, 1991: 107). Bölgedeki diğer Türk devletlerine kıyasla askerî, siyasî ve ekonomik

bakımından yeterli başarıyı sağlayamayan bu Türk boyu, hayatını genellikle hayvancılıkla idame ettirmiş, atlı-göçebe yaşamın Türk boyları içerisinde en iyi temsilcilerinden biri olmuştur. Merkezi devletin çok zayıf olduğu Kırgız Türklerinde, asabiyet fikri de bu duruma paralel bir doğrultuda seyretmiş, aidiyet duygusu ulus temelinden çok boy temeline bağlı olarak gelişmiştir. Bu anlayış, Kırgız destancılık geleneğine de yansımış, Kırgız boyları arasındaki çekişmeler Kırgız kahramanlık destanlarının esas konularından biri olmuştur (bk. Kırbaşev, Caynakova, 1998; Toktomambetov, 1981; Caynakova, 2004; Akmataliyev, 2002; Çeribaş, 2010).

Kazak, Özbek ve Uygur gibi Türk boyları ile her dönemde siyasî, ekonomik ve kültürel bağları olan Kırgız Türkleri, Ruslar bölgeye gelip her Türk boyu için farklı bir edebî dil yaratana kadar Çağatay Edebi Dilini kullanmışlardır. Daha doğrusu Çağatay Edebî Dili uzun dönem bu bölgedeki Türk boylarının yazı dili olma özelliğini korumuş, Kırgız okuryazar çevresinde de bu dil cari olmuştur. Özellikle medreselerde yetişen ve adına Molla (Kırgız Türkçesinde Moldo) denilen aydın tipi için bu dil, dinî ve millî kültür kaynaklarının Kırgız Türklerine taşınmasında uzun yıllar aracılık etmiştir.

Çağatay Edebî Dilinde kaleme alınan Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakime'si (Ergin, 1974), Moğol Şecereciliğinin (Reşideddin'in Camiü't-Tevarih) devamı olarak bütün Türk dünyasında kabul görmüş, bu gelenek Oğuznamecilik adı verilen Türk destancılık geleneğinin Türk boyları arasında yayılmasındaki esas amillerden biri olduğu gibi, Kırgızlar arasında da hem şecerecilik geleneğinin oluşmasına hem de bir edebî türün ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Ruslar bölgeyi işgal edene kadar, tek bir dil etrafında Türk-İslâm kültüründen beslenen Kırgız Türkleri, işgalle birlikte Türk-İslâm kültüründen ve bölgede cari olan edebî dilden koparılmış, bu durumun doğal neticesi olarak şecerecilik geleneğinde de farklılaşmalar ortaya çıkmıştır. Önceleri Türk-İslâm eserlerine bağlı olarak ortak bir ataya (Hz. Nuh, Yafes ya da Türk Ata) bağlanan şecereler, Türk temelli tezlerden Kırgız temelli tezlere doğru yönelmeye başlamış, sonraları da "ulus şecerelerinden boy şecerelerine" doğru bir gidişat başlamıştır. Fakat bu durum hiçbir zaman Türk Ata'yı ve diğer Türk büyüklerini unutturacak boyutlara ulaşamamıştır.

1.Kırgızlarda Sancıra (Şecere) Kavramı ve Sancıracılık (Şecerecilik) Geleneği

Şecere, "küçük ağaç, tek bir ağaç" anlamlarına gelen Arapça kökenli bir kelimedir (Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü, V. C, 2006: 381). Kelime Türkiye Türkçesinde "Bir kişinin ya da ailenin en uzak atasından başlayarak bütün kollarını belirten çizelge, soy ağacı, soy kütüğü, hayat ağacı" ve "atların soyunun yazılı olduğu çizelge" (Türkçe Sözlük, II. C., 1988: 1375) Şecere, Azeri Türkçesinde "şecere", Başkurt Türkçesinde "şejecere", Kazak Türkçesinde "Şejire", Özbekçede "şacără" Tatarcada "şecere", Türkmen Türkçesinde "şecere" Uygurcada "şacirä" olarak kullanılmakta olup (Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü, V. C, 2006: 381) kelime,

Kırgız Türkçesinde “sancıra” olarak bilinmektedir. Sancıra kelimesi Arapça “Şecere (çoğ. eşcar)” sözünün Kırgız Türkçesinde yaşayan şekli olup Yudahin’in Kırgız Sözlüğünde bu kelime “şecere, soy sop” sancıracı ise “şecere uzmanı” (Yudahin, II. C., 1998: 636) olarak tarif edilmiştir. Kavram, Kırgız Tilinin Sözdüğü’nde “uruu, uruktardun, eldin kelip çığışı, taralışı, bölünüşü, tarihi cönündö malimat bergen bayan: *boyların, kabilelerin, milletin kökeni, dağılışı, bölünüşü ve tarihi hakkında bilgi veren beyan*” olarak ele alınmış, bu kelimedenden türeme sancıracı sözü “sancıra aytkan kişi: *sancıra söyleyen kişi*”, aynı kökten geldiği söylenen sancırğa sözü “1. köçköndö köç cüktölgön unaalarga casaluucu casalga: *göçerken yük yüklenen hayvanlar için yapılmış bezek, süs*; 2. Kıraan kuştun butun atagılıuucu boo: *yırtıcı kuşların ayağına takılan bağ*; 3. Sancıra menen birdey: *Sancıra ile aynı*”, sancırgaluu sözü de “mansaptuu, bedeldüü, kadir-barktuu: makamlı, itibarlı, kıymetli” olarak tanımlanmıştır. S. Attokurov ise sancıra kavramını (Türk elderinde şecere, sacara, çecere)-el, uruu cana uruk tuuralu aytilip cürgön oozeki çıgarma: Türk topluluklarında şecere, sacara, çecere-millet, boy ve aşiretler hakkında söylenen şifahî eser” şeklinde tanımlar (Attokurov, 1995: 24). Adabiyat Terimlerinin Tüshündürmө Sözdüğü’nde bu kavram, “Ar. Şarcarat-tarmak, butak; bir tüp darak; Türkçö-çecire, şecire, sacara)- uruu, uruktardın, eldin kelip çığışı, taralışı, bölünüşü, tarihi cönündö maalimat bergen oozeki çıgarmaçılıqtın bir türü: Ar. Şarcarat-dal, budak; ağacı; Türkçe çecire, secite, sacara)- boy, aşiret ve milletin kökeni, dağılışı, bölünüşü, tarihi hakkında bilgi veren şifahî eserlerin bir türü” (Şeriye, Muratov, 1994: 83) olarak tanımlanmıştır.

Kırgız Türklerinde yukarıda izah edilen nedenlere bağlı olarak şecere bilmek ve söylemek ümmî olsun okuryazar olsun hemen herkes için neredeyse zorunluluk haline gelmiştir.¹ Bu durum zamanla hem bir geleneğin hem de bir türün oluşmasına zemin hazırlamış; ulus, boy ya da aile tarihini şecerelere dayandırmak, bu tip tarihlere şecerelerle başlamak zamanla tarihi metodun bir parçası haline gelmiştir. Boyculuğun hâkim olduğu bu coğrafyada yedi atayı bilmek, boyun şeceresine vakıf olmak erkek ya da kadın her Kırgız için elzem görevlerden biri olarak bilinmekte ve “yedi atasını bilbegen Kırgız çıñ Kırgız emes: *Yedi atasını bilmeyen Kırgız gerçek değil*”,² “ceti atasın bilbegen cetesiz kul: *Yedi atasını bilmeyen köksüz kul*”, “balaluu üy bazar, balasız üy mazar: Çocuklu ev pazar, çocuksuz ev mezar”, “öz agasın agalayalbagan, biröönün agasın sagalayalbayt: kendi abisine saygı duymayan, başkasının abisine de saygı duymaz” (Akcol Coldoşev, 2006) gibi atasözleri Kırgız Türklerinin soy-sop meselesine yaklaşımını göstermekte ve yedi atasını bilmeyen delikanlıya da kız verilmemektedir (Al kezde ceti atasını bilbegen kişige kız

¹ Bu cümle, herkes şecere bilmek zorunda şeklinde algılanmamalıdır. Kırgızlar arasında “Yedi Ata”yı bilmek zorunluluk olduğu için bunu kastetmek üzere bu cümleyi kullandık.

² Kırgızlarda yedi ata küçükten büyüğe doğru şöyle sıralanır: ata (baba), çoñ ata (dede), buba (dedenin babası), kubar, cete, cotoolarak sıralanmaktadır. Bu konuda bk. Olcabay Karatayev, Salaydin Eraliyev, **Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük**, Bişkek, 2005, s.17; Akcol Coldoşev, **Bayırkı Kılımdardagı Altay, Yenısay, Tefirto Kırğızdarının Tarihi**, Oş, 2006 (kitabın kapak kısmında).

berüüçü eken emes: o devirde yedi atasını bilmeyen kişiye kız verilmezmiş) (Cusupov, Kuşubekov, Apışev: 1994: 178).

S. Attokurov'a göre Kırgız Türklerinde şecereler ele aldıkları konulara göre "Kırgız şecereleri", "Boyların ve aşiretlerin şecereleri", "tarihte yaşamış ya da yaşamamış kişilerin şecereleri", "at ve kuş eğitmeni kişilerle asil atların ve kartalların şecereleri" "hesapçıları ve halk takvimcilerinin şecereleri" şeklinde birkaç türe ayrılmaktadır (Attokurov, 1995: 24). S. Attokurov, şecerecileri de iki tipe ayırmaktadır. Bunlardan birincisi, şifahî türlerin birkaçını karıştırarak şecere söyleyenler ya da derleyenler ki bunlar eserlerinde açıklama ve bibliyografya gibi unsurlara dikkat etmezler. İkincisi, ilmî metottan yoksun ama bu işi amatörce olsa da yapmak isteyenler. Bunlar bizzat topladıkları bilgileri, kendileri yazıya dökerler. Fakat bu tipler yazılarını kaynaklarına bağlı olarak ele aldıkları için kaynak kişiye göre hareket etmek zorundadırlar (Attokurov, 1995: 6).

Kırgız Türklerinde şecereleri erkekler söyler ya da yazar. Kadınlardan şecere söyleyene ya da yazana tesadüf edilmemiştir. Attokurov da bu durumu "Ayalardan sancıra aytkandar bolgon emes (*Kadınlardan şecere söyleyenler yoktur*)" (Attokurov, 1995: 27) şeklinde izah eder. Kırgızlar arasında İslâm Dini yayıldıktan sonra şecerecilik geleneği başladığı için şecere söyleyen kişilerin İslâm'ı ve şeriat hükümlerini iyi bilenlerden olması gerekmektedir. Bu nedenle şecereleri genellikle moldo (molla) denilen din âlimleri tarafından söylemiş ya da yazmıştır (Attokurov, 1995: 27, 28). Fakat destancılar (comokçular), ırçılar (şairler) ve komuzcular (kopuz çalanlar, saz şairleri) de şecere söylemişlerdir (Attokurov, 1995: 28).

Kırgız Türklerinde geleneğe göre şecere, manzum da mensur da söylenebilir. Bu bağlamda Kırgız Türkleri arasında mısraların art arda dizilmesiyle oluşan ve Türk edebiyatında manzume, Kırgız Türk edebiyatında ise "poema" adı verilen şekillere sıkça rastlanır:

Kırım-Kırım bolgondo
Urum-Urum bolgondo,
Uulu ölbögön Urumda çok,
Kızı ölbögön Kırım'da çok.
Enesi ölbögön elde çok.
Atası ölbögön aalamda çok.
Ölböy kalgan saltta çok.

Kırım Kırım olanda,
Urum-Urum olanda,
Oğlu ölmeyen Urum'da yok,
Kızı ölmeyen Kırım'da yok.
Anası ölmeyen halkta yok.
Babası ölmeyen âlemde yok.
Ölmeyip kalan gelenekte yok.

(Turgunbayev, 2007: 10, Turgunbayev, 2009: 15).

Medreselerde yetişmiş ve klasik Türk ve İslâm edebiyatı terbiyesi almış kimi şairler de beyitler şeklinde şecereler söylemişlerdir. Bu türden en önemli şecere Mesnevi nazım biçimiyledir ve Osmanalı Sıdık Uulu'na aittir:

Auuzubilla-i bismilla,
Sıyngandım bir Alla.
Döölöt bergin calganda,
Iyman bergin ölgöndö.
Boluptur tüp atabız Oguz Han'dan,
Oguz Han biri bolortoguz handın.

Euzu billahi bismillah.
Sığındım bir Allah.
Baht ver bu yalanda,
Iman ver ölende.
Olmuştur dip atamız Oguz Han'dan,
Oguz Han biri olur dokuz hanın.

(Cusupov, Kuşubekov, Apışev, 1994: 143, 144).

Destanlarda söylenen şecereler de hem mensur hem de manzum olabilir ve bu şecereler genellikle destanın başında kahramanın atasının tanıtıldığı ve tasvir edildiği bölümde dile getirilir. Bu şekle en güzel örnekler Manas Destanı'nda bulunmaktadır. Manas Destanı'nın hemen bütün varyantları Manas ve babası Cakıp Han'ın şeceresi ile başlar. Büyük destancılardan sayılan Sagımbay Orozbekov varyantında Manas'ın ataları mensur olarak tanıtılırken "Murunkudan kalgan söz. Karakan, Uguz Han'dan kiyin Alança Han urugunan Baygur, Uygur degender bolgon eken (*Eskilerden kalmış söz. Karakan, Oğuz Han'dan sonra Alança Han soyundan Baygur, Uygur denilenler kalmış*)", (Musayev, 1978: 15) Sayakbay Karalayev'de manzum olarak tasvir edilir:

"Tüp atası Tügöl Kan,
Başkı atası Baarı Kan.

Dip atası Tügöl Kan,
Baş atası Baarı Kan."
(Kıdırbayeva, Caynakova, 1984: 27).

Kırgız Türkleri arasında şecere söyleyen kişilere "sancıracı" dense de şecereleri genellikle "moldo (molla)" ya da Kırgız Sözlü Edebiyatında "akın, ırçı" adlarını alan âşıklar ya da "comokço" denilen destancılar da söylerler. Bu nedenle, sözlü edebiyatın tarihî cephesi olan birçok türünde şecereleri görmek mümkündür. Destanlar başta olmak üzere, efsanelerde (Kr. ulamış ya da legenda), ağıtlarda (Kr. koşok), halk hikâyelerinde (Kr. dastan) şecerelere yeri geldiğinde yer verilmiştir. Şecereler bu türler dışında aytiş (şairler arasında atışma) ve akıyne (kadınlar arasında atışma mani) gibi türlerde de kısa da olsa söylenir. Bu türlerde, atışan taraflar, bazen kendi şeceresini bazen de karşı tarafın şeceresini gündeme getirerek övgü ya da yergi yaparlar.

Kırgız Türkleri arasında şecerecilik mektebi, Reşideddin'den başlamak üzere Mecmuat't-Tevarih³ ve Şecere-i Terakime çizgisine uygun olarak gelişir ve gelenek önceleri sözlü sonraları da yazılı olmak üzere günümüze kadar devam eder.

Gelenegin en önemli temsilcileri olarak Bala Ayılçı,⁴ Alımbek,⁵ Üsön Acı,⁶ Osmonaali Sıdık Uulu,⁷ Talıp Moldo,⁸ Ümöt Moldo, Tölök Törökan,⁹ Belek

³ Bu eser, günümüzde Kırgızistan'a bağlı Aksı şehrinde doğmuş Seyfeddin İbn-i Damullo Şah Abbas Aksikendî ve onun oğlu Nurmhammed (adı Nooruz olarak da bilinmektedir) tarafından kaleme alınmıştır. Eseri yazmaya Seyfeddin Aksikendî başlar fakat ömrü yetmeyince eserin devamını oğlu Nurmhammed getirir. Eser, elyazma şeklinde Tacikçe olarak yazılmıştır. Eserin üç nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan birisi Leningrad Devlet Üniversitesinde, diğer nüshası SSCB İlimler Akademisinde, bir diğeri de Kırgız İlimler Akademisi Elyazmalar Bölümünde (Nu:169) bulunmaktadır.

⁴ Bala Ayılçı'nın şeceresi Çüy ve çevresinde bilinmektedir. Bala Ayılçı Kırgızların Solto Boyundandır. Eser, Arap harfli el yazma şeklindedir. Şecerede İran ve Turan zamanında Türk boyların bölünüşü ile Kırgızların eski gelenekleri ele alınmıştır. Bu konuda bk. Saparbek Zakirov, **Kırgız Sancırası**, Bışkek, 1996, s.6; başka bir **Kırgız Sancırası** isimli kitapta Bala Ayılçı'nın şeceresini Hz. Muhammed doğumuyla başlattığı ve Türk-Arap ilişkileri ekseninde ele aldığı görülmektedir. Bu konuda bk. **Kırgız Sancırası** (hızl. K. Cusupov, K. Kuşubekov, M. Apışev), Bışkek, Ala Too Curnalının Redaksiyası, Bışkek, 1994, s.176-178.

Soltonoyev'dir gibi tarihçi ve şecereciler,¹⁰ Togolok Moldo,¹¹ Sagımbay Orozbekov¹², Balık Kumar Uulu¹³ gibi destancılar ön plana çıkmaktadır.

- ⁵ Eser, Alimbek tarafından söylenen şecerenin oğlu Turgunbek tarafından kaleme alınmış şeklidir. Eser, Kırgız İlimler Akademisi'ndedir. Eser, el yazma şeklinde olup defter 38.sayfadan başlamakta, 87. sayfada bitmektedir. Defterin ilk 37 sayfası kaybolmuştur. Şecerede XVII-XVIII yüzyıllarda Kırgızlarla Kazakların ve Kırgızlarla Kalmukların arasında vuku bulan meseleler hakkında malumatlar bulunmaktadır. Eserde vakaları ve şecerele Tülöberdi ve eseri kaleme alan Turgunbek'in babası Alimbek'in ağzından anlatılmaktadır. Bu konuda bk. **Alimbektin Sancırası**, (hızl. Elebay Turgunbayev), Bişkek, 2007, s.10; **Balıkozdun Sancırası**, (hızl. Elebay Turgunbayev), Bişkek, 2009, s.5, 6.
- ⁶ 1916'da Çin'de doğmuş Kızıl-Suluk Kırgızlardan birisidir. Kırgız Sancırası adlı çalışması önce Çin'de Arap harfleriyle basılmıştır. Kiril harflerine Abdulla Karasartov tarafından aktarılmıştır. Bu konuda bk. **Kırgızdar**, II. Tom, (hızl. Keleş Cusupov), Bişkek, 1993; **Kırgızdar**, II. Tom, (hızl. Keleş Cusupov, Kanıbek İmanaliyev), Bişkek, 2004, s.312-363.
- ⁷ Osmonaalı Sıdık Uulu'nun Kırgız şeceresine dair çalışması **Muhtasar Tarih-i Kırgızıya** (eserin adı başka kaynaklarda Tarih-i Kırgız-ı Şadmaniye olarak da zikredilmiştir) adını taşımaktadır. Eser, 1913'te Ufa'da basılmıştır. Döneminin Kırgız Türkçesinde yazılmış olmakla birlikte diyalekt özellikler de korunmuştur. Eseri Husayın Karasayev, 1990'da Bişkek'te Kiril harfleriyle yayımlamıştır. Bu konuda bk. **Kırgızdar**, I. Tom, (hızl. Keleş Cusupov, Kanıbek İmanaliyev), Bişkek, 2004, s.324-347.
- ⁸ Talıp Moldo, 1849 yılında Cetiöğüz'e bağlı Çırak köyünde doğmuştur. Babası Baybolot, halk kültürünü iyi bilen, Arapça okuma yazması olan bilgin bir şahsiyettir. Talıp Moldo ilk derslerini babasından alır. Talıp Moldo'nun şecere türünde yazdığı eserinin adı Kırgız Tarihi, Uruuçuluk Kuruluşu, Türülü Salttar, Kırgız Degen Sözdün Özü Tuuralu (Kırgız Tarihi, Boylar Sistemi, Türülü Gelenekler, Kırgız Denilen Sözü Kendisi Hakkında) başlığını taşımaktadır. Bu konuda bk. **Kırgızdar**, II. Tom, (Keleş Cusupov, Kanıbek İmanaliyev), Bişkek, 2004, s.363-421.
- ⁹ 1929 yılında Artuş şehrine bağlı Karacul köyünün Kürkürö kışlasında doğar. 17 yaşına kadar Kaşgar ve Üstün Artış'ta medrese eğitimi alır. Doğu Türkistan'daki Kızılsuuluk Kırgızlarındandır. Tölök Törökan, hem destancı hem de şecerecidir. Eseri ilk olarak Doğu Türkistan'da basılmıştır. **Kırgızdar** isimli eserin IV. Cildinde bu şecere aynen verilir. bk. Timurlan Omorov, **Kırgız Şecelerine Göre Türk Boyları** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s.37.
- ¹⁰ Belek Soltonoyev, 1878 yılında Çoñkemin'e bağlı Ekinçi Çantay köyünde doğmuştur. Küçük yaşta babasını kaybeder. Dayısı Soltonoy tarafından sahiplenir. İlk dersleri köyündeki mollalardan alır ve Arap harflerini öğrenir. Yetim olduğu için küçük yaşlarda çobanlık yapar; fakat geçim zorlaşınca dayısı tarafından tüccarlık yapan Massovski adlı bir Rus'a verilir. Soltonoyev burada üç ayda Rus harflerini de öğrenir. Bunu gören Rus tüccar onu Karakol'daki okula yazdırır. Belek burada iki üç ay okuduktan sonra kaçar ve Çoñkemin'e gelir. Burada her ne iş olursa yapar ve geçimini de böyle sağlar. Daha sonra Bişkek şehrine gelerek zengin bir Rus'un yanında hizmetçilik yapar. Burada Kırgız Türkçesiyle eğitim veren okulda bir süre okuduktan sonra Çoñkemin'e tekrar döner. Rusça bildiği için zenginlerin, boy beylerinin kâtipliğini yapmaya başlar. Soltonoyev'in yazdığı eserinin adı "Kırgız Tarihi" başlığını taşımaktadır. Eser 30 basma tabak, 822 sayfadır. Eser, 1993'te Bişkek'te Kırgız Tarihi, 1. Kitep ve 2. Kitep (Bu eser, Kızıl Kırgız Tarihi olarak da bilinir) olarak basılmıştır. Eserin birinci cildinde Kırgızların Gelenekleri,

2. Kırgız Şecerelerinde Türk Boyları ve Oğuz Kağan

Kırgız şecerelerinin büyük oranda Reşideddin ve Ebulgazi Bahadır Han şecereciliğinden etkilendiğini dikkat çekmektedir. Batı Türkistan sahasında yazılmış ilk şecerelerden sayılan Mecmuau't-Tevarih, Reşideddin'in Oğuznamesinden sonra bu sahada yazılan ikinci eser konumundadır. Eser, bu yönüyle kendisinden sonra yazılacak olan Şecere-i Terakime'yle de benzerlikler içermektedir. Eserde ilk olarak Hz. Muhammet'in nurunun hâsıl olduğu, bu nurun da Hz. Âdem'e emanet olarak

-
- Yaşamı, Dini Hayatı, Savaşçılığı gibi konularla giriş yapıldıktan sonra Kırgız Tarihi kronolojik tarih esasına göre kısaca verilir. Ardından Kırgızların boyları ve boyların şecereleri anlatılır. Eserin ikinci cildinde Rusların bölgeyi işgal edilişleri, Ruslarla Kırgızlar arasında geçen mücadeleler ele alındıktan sonra Kırgız Edebiyatı başlığı altında Manas ve Manas Destanı, dönemin önemli Manasçıları, Kırgızlarda yıl, ay adları, Kırgızların bildiği yıldızlar, Kırgızlarda sosyal yapı ve aile, Kırgızlarda hayvan adları gibi bölümler vardır. Bu konuda bk. **Kırgızdar**, VII. Tom, (Keleş Cusupov, Kanibek İmanaliyev), Biskek, 2004, s.387-396. **Kızıl Kırgız Tarihi** adlı eser için bk. **Kırgızdar**, II. Tom, (Keleş Cusupov, Kanibek İmanaliyev), Biskek, 2004, s.94-108.
- ¹¹ Asıl adı Bayımbet Abdırakmanov'dur. Okuma yazma bildiği için Moldo lakabını almıştır. 1860'da Narın'a bağlı Ak-Talaa ilçesi Kurtka köyünde doğmuş, 1942 yılında ölmüştür. Togolok Moldo Kırgızlarda "akın" olarak bilinen halk şairidir. Onun bu yönün dışında iyi bir comokçu (Manasçı) ve sancıracı (şecereci) olduğunu da bilmekteyiz. Togolok Moldo'nun Şecereciliği konusunda bk. **Manas Ensiklopediyası**, II. Tom, Biskek, 1995, s.281; **Togolok Moldo (İzildöölör-Eskerüülör)** (hızl. Sulayman Kayıpov), Biskek, 1991, s.71; **Kırgızdar**, II. Tom (hızl. Keleş Cusupov, Kanibek İmanaliyev), Biskek, 2004, s.250-312.
- ¹² Sagımbay Orozbekov, 1867 yılında Isık-Köl'ün güney tarafında Kabırğa adlı köyde doğmuştur. Kırgızlar arasında Çoň Manasçı ve tökmö akın (badeli/irticali âşık) olarak bilinmektedir. Manas Destanı'nın bütün bölümlerini (Manas, Semetey, Seytek) bilen ve söyleyen ender Manasçılardandır. Sagımbay, geleneğe hâkim olması, gelenekten sapmadan ve omurgasını bozmadan destanı tekrar yaratmadaki ustalığı, kullandığı dil ve işlediği fikirler bakımından diğer Kırgız destancılarından ayrılarak mektep oluşturmuş en büyük destancıdır. Sagımbay, Manasçılık Mekteplerinden Tanrı Dağı Mektebi'nin en önemli temsilcisi olmuş ve bu mektep zamanla Sagımbay Mektebi olarak da anılmaya başlamıştır. Bu konuda bk. **Manas Ensiklopediya**, II. Tom, 1995: 165-172; **Kırgız Adabiyatının Tarihi**, 2004: 194-267.
- ¹³ Efsanevi Manasçılardan ve tökmö akınlardan (badeli/irticali âşık) biridir. Balık Kumar Uulu, 1799 yılında doğmuştur. Kırgızların Sarıbagış boyunun Çoň Çarık aşiretindendir. Destancı, 1887 yılında Çüy'ün Ala-Arça adlı köyünde ölür. Manas Mekteplerinden Çüy Mektebi mensubu olmasına karşın, Tanrı Dağı Mektebi mensubu sayılan Sagımbay Orozbekov ve Şapak Rısmendeyev gibi büyük Manasçılar Balık Kumar Uulu'ndan etkilenmişlerdir. Balık, Manas dışında Er Töştük, Er Tabıldı, Kococaş, Han Şırdak, Sen Sarıncı Men Bököy (Sarıncı Bököy) gibi destanları da söylemiş, Manas Destanı'na Türk ve Kırgız şecerelerini ustaca yerleştirmiş akınlardan (şair) biridir. Bu konuda bk. **Kırgız Adabiyatının Tarihi**, 2004: 162-169.

verildiği kayıtlıdır. Bu nurun Hz. Âdem'den Hz. Şis'e,¹⁴ ondan Hz. Yunus'a,¹⁵ ondan Kınan'a ondan Mahlail'e,¹⁶ ondan Zidag'a¹⁷ geçtiği, ondan İdris, ondan Uhnuh'a,¹⁸ ondan Matusluh'a, ondan Malik'e¹⁹ sirayet ettiği ve bu silsilenin devam ederek Hz. Nuh'a kadar uzandığı kayıtlıdır.²⁰ Şecere, bu silsileyi Hz. Peygamber'e kadar vermektedir. Eser bundan sonra Hz. Peygamber'in eşleri, erkek ve kız çocukları ve on iki imamı vererek devam eder (Dosbolov, Sooronov, 1996: 17-20). Eserde bu bilgilerden sonra tekrar Hz. Nuh ve oğulları meselesine dönülür ve bu kısmın Tarih-i Zübdetü'l-Beşar'a dayanarak yazıldığı kayıtlıdır (Dosbolov, Sooronov, 1996: 17-20). Aksikendî, Hz. Nuh'un Ham, Sam ve Yafes adlarında üç oğlu, adını vermediği bir de kızı olduğunu söyler. Esere göre, Hz. Nuh sıcak bir günde uyuduğu sırada Yafes başında onu serinletmek için çaba gösterir. Hz. Nuh uyandığında bu durumu görür ve şöyle der: Senin çocukların padişah olsun. Yafes'in Kara Han, Azar Han ve Kiçi Han adlarında üç oğlu olur. Kara Han'ın da Oğuz adlı bir oğlu olur. Oğuz, Urum'a (Rum diyarı) gider ve oraya yerleşir. Azar Han'ın Kazak Han adında bir oğlu olur. Kazak Han, Türkistan'a yerleşir. Kazaklar bu han soyundan gelmektedir. Oğuz Han'ın bir oğlu olur. Adını da Moğol koyar.²¹ Moğol'dan Gıziddin ve Lariddin adlı iki oğul olur. Gıziddin'in de üç oğlu olur. Gız, Türk ve Türkistan (Ebulgazi Bahadır Han, 1974: 22). Eser böylece Türk boylarını sıralamaya devam eder.

¹⁴ Bu isim Şecere-i Terakime'de "Şeys" olarak geçmektedir. Bu konuda bk. Ebulgazi Bahadır Han, Şerece-i Terakime, (hızl. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Eser Serisi s.20.

¹⁵ Ebulgazi Bahadır Han, Şerece-i Terakime'de Şeys'ten sonra Anuş ismini verir. Mecmuau't-Tevarih ise Yunus peygamberi zikretmektedir.

¹⁶ Bu isim Şecere-i Terakime'de Mihlail olarak kayıtlıdır. Bu konuda bk. Ebulgazi Bahadır Han, Şerece-i Terakime, (hızl. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Eser Serisi, s.21.

¹⁷ Şecere-i Terakime'de Zidag ismi hiç geçmemektedir.

¹⁸ Şecere-i Terakime'de bu isim Ehnoh şeklinde ve Hz. İdris'in lakabı olarak verilirken, Mecmuau't-Tevarih'te isim Uhnuh biçiminde ve Hz. İdris'ten başka bir kişi olarak kabul edilir.

¹⁹ Şecere-i Terakime "Malik" ismini hiç vermez. Matusaleh'ten sonra onun oğlu olarak Leymek ismi zikredilir. Bu konuda bk. Ebulgazi Bahadır Han, Şerece-i Terakime, (hızl. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Eser Serisi, s.22.

²⁰ Şecere-i Terakime'de eserin adına uygun olarak Hz. Nuh'tan sonra oğulları Ham, Sam ve Yafes adları verilip Yafes'ten gelen Türk soyağacı anlatılırken, Mecmuatü't-Tevarih'te Hz. Nuh'tan sonra oğulları bahsine bu bölümde girmez ve Hz. Muhammed'e kadar olan silsile verildikten sonra Hz. Nuh ve oğulları bahsi "Bul Bölümde Eletiyalıktar Bayandalat (Bu Bölümde Eletiyalıklar Beyan Edilir) başlıklı kısımda ele alınır. Bu konuda bk. Seyfeddin Aksikendî, Mecmuau't-Tevarih, (çev. Moldo Mamasabır Dosbolov, Omor Sooronov), Bişkek, 1996, s.15.

²¹ Şecere-i Terakime'de Moğol adı Alınca Han'ın oğullarından biri olarak kayıtlıdır. Kara Han'ın da Moğol Han'ın büyük oğlu olarak zikredildiği görülmektedir. Eserde Oğuz Han da Kara Han'ın büyük oğlu olarak geçer. Bu konuda bk. Ebulgazi Bahadır Han, Şerece-i Terakime, (hızl. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Eser Serisi, s.25.

S. Attakurov şeceresi, Şecere-i Terakime geleneğini takip etmektedir. Eser, Mecmuatü't-Tevarih, Şecere-i Terakime, Radloff, Barthold, Osmanaalı Sıdık Uulu, Üsön Acı ve N. A. Aristov, Abramzon, Vinnikov'a dayanılarak hazırlanmıştır. Bu şecerede Türklerin soyu Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e dayandırılmaktadır. Buna göre Yafes'in oğlu Türk, Türk'ün oğlu Elçi Han, onun oğlu Alança Han, onun oğlu Kara Han, Kara Han'ın oğlu Ögüz Han,²² Ögüz Han'ın oğlu Kün, Deniz, Ay, Cıldız (Yıldız), Kök Han ve Too (Dağ) Han olarak verilmekte ve Kırgızların atası olarak da Too (Dağ) Han gösterilmektedir (Attakurov, 1995: 38). Fakat Şecere-i Terakime'de Ebulgazi Bahadır Han, Kırgız'ı Oğuz Han'ın altı oğlunun kumalarında olma oğlu olarak zikreder (Ebulgazi Bahadır Han, 1974: 45). Attakurov Şeceresine göre Kırgızlar Sağ (Ong) ve Sol olarak ikiye bölünmekte ve bu boylar Too (Dağ) Han'ın silsilesinden Analah'a dayanmaktadır (Attakurov, 1995: 38, 39).

Bayımbet Abdırähmanov (Togolok Moldo) Kırgız sözlü edebiyatının en büyük akınlarından (şair) biridir. Şair, çok farklı destanları ve Manas'ı söylemesine karşın Sagımbay ve Sayakbay gibi meşhur olamamıştır. Fakat o dönemin medreselerinde okuması ve Çağatay Türk edebiyatı çevresinde yetişmesi, geleneğe hâkim olmasına zemin hazırlamıştır. Togolok Moldo, genel olarak Kırgız destancılarının birçoğunda olduğu gibi şecere söyleyen şairlerdendir. Şair, Çağatay Türk edebiyatı çevresinde yetiştiği için şeceresi Ebulgazi Bahadır Han şecereciliğinden izler taşımaktadır. Togolok Moldo şeceresi şöyle başlamaktadır: "Daracaluu atabız Noo paygambardın üçüncü balası Capistin uulu-Türk. Bul Türktün cıyırma segiz uulu bolgon. Bul Türk baldarı Türktön taralıp, Altaydan, ayagı Türkistanga çeyin turup, önüp-öskön. Bul cerler Türk cerdep turgan sebepten Türkistan degen atak koyulgan. Ramatlık Türk atabızdın altınday casatı atagı dayın aytiluu Kör-Küldö kalgan. Bul kezde Körkül atagı kalıp, Isık-Köl atalgan (*Hürmetli babamız Nuh Peygamberin üçüncü çocuğu Yafes'in oğlu Türk. Türk'ün yirmi sekiz oğlu varmış. Bu Türk çocukları Türk'ten dağılıp Altay'dan Türkistan'a kadar sahip olmuş. Buralarda Türkler durduğu için Türkistan diye ad verilmiş. Rahmetlik Türk babamızın altın gibi yaşamı adı meşhur Kör-Kül'de kalmış. O zaman Körkül adı verilmiş olup Isık-Köl²³ adını almış*) (Cusupov, Kuşubekov, Apışev, 1994: 38). Togolok Moldo, bu bilgileri verdikten sonra esas şecereye geçer. Buna göre: Yafes'in oğlu Türk, onun oğlu Tütök Han, onun oğlu Elçi Han,²⁴ onun oğlu Boko Han,²⁵ onun oğlu Kiyik Han²⁶, onun oğlu

²² Kırgız kaynaklarında Oğuz ismi, Ögüz, Oguz ya da Uguz olarak geçmektedir.

²³ Isık-Köl adı Şecere-i Terakime'de de Yafes'in beğenip oturduğu yer olarak geçmektedir. Bu konuda bk. Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, (hızl. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Eser Serisi, s.24.

²⁴ Şecere-i Terakime'de Tütök ismi Tütek olarak geçmekte ve onun oğlu olarak da Amılca Han gösterilmektedir. Bu konuda bk. Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, (hızl. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Eser Serisi, s.24.

²⁵ Şecere-i Terakime'de Boko ismi yerine Dip Bakuy Han ismi geçmektedir. bk. Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, (hızl. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Eser Serisi, s.24.

Alınça Han. Bu Alınça Han'ın iki oğlu vardır: Tatar, Moğol.²⁷ Tatarlar kendilerine Tata diye ad almışlardır. Bunların çocukları Kazan, Gazali, Bulgari, Kara Ötköl, Kızılcar, Semey denilen yerlerde meskûndur (Cusupov, Kuşubekov, Apışev, 1994: 38; Kayıpov, 1991: 55-77; Cusupov, İmanaliyev, II. Tom, 2004: 250). Togolok Moldo, Moğol Han'ın oğullarından hiç bahsetmeden doğrudan Oğuz Kağan şeceresine girer. Şair, Oğuz Kağan'ı Türk'ün sekizinci göbek oğlu olarak gösterir. Ona göre Oğuz Kağan çok meşhurdur (Uguzkan ataktuu kan bolgon). Oğuz Kağan'ın çocukları ise Burut, Burat ve Kırgız'dır. Burat'ın oğlu ise Mok'tur. Mok'un çocukları ise Kara Kalmuklardır (Cusupov, Kuşubekov, Apışev, 1994: 38). Burut'un²⁸ iki oğlu vardır. Ouygur, Baygur. Ouygur'un üç oğlu vardır. Angiriya, Bintsgiriya ve Çantu. Angiriya ve Bintsgiriya Rum Türklerine karışıp gitmiştir (Cusupov, İmanaliyev, II. Tom, 2004: 251). Şair, bu bilgilerden sonra Kırgızların şeceresinden bahsetmekte ve Manas'ın atalarını anlatmaktadır.

Osmanaalı Sıdık Uulu şeceresi, Kırgız Türkleri arasında en çok itibar gören şecerelerden biridir. Osmanaalı, dönemin klasik eğitimden geçmiş, medreselerde okumuş, İslamî ilimlere hâkim şahsiyetlerden biridir. Osmanaalı uzun yıllar Tatar mekteplerinde öğretmenlik yapmıştır. Osmanaalı şeceresinin giriş bölümünü manzum olarak ve mesnevi nazım biçimiyle yazmıştır. Eserde, Osmanaalı Sıdık Uulu diğer şecereciler gibi Oğuz Kağan'ı dip atası olarak görmektedir:

Boluptur tüb atamız Oguz handın Olmuş dip atamız Oğuz Han'ın

Oguz han biri bolur toguz handın Oğuz Han biri olur dokuz hanın

(Cusupov, Kuşubekov, Apışev, 1994: 144; Cusupov, İmanaliyev, 2004: 324-335).

Osmanaalı Sıdık Uulu eserinin Yâfes Oğulları bölümünde Türklerle ilgili bilgiler verir ve Yafes oğullarını Arîler ve Tûranîler olarak ikiye ayırır. Kavm-i Tûranîler olarak da Kıtaylar (Qıtaylar), Hind-Kıtayları (Hind-Qıtayları), Japonlar (Yaponlar), Finler, Osmanîler, Tatarlar, Kırgızlar (Gıragızlar), Kazaklar (Gazaglar), Galmuglar ve Dûnganları görür (Cusupov, Kuşubekov, Apışev, 1994: 144; Cusupov, İmanaliyev, 2004: 324-335). Osmanaalı Sıdık Uulu eserinin Türk Boyları (Türk Uruuları) bölümünü bütünüyle Ebulgazi Bahadır Han şeceresine uygun olarak

²⁶ Şecere-i Terakime'de Dip Bakuy Han'ın oğlu olarak Kök Han ismi geçmektedir. bk. Ebulgazi Bahadır Han, Şerece-i Terakime, (hızl. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Eser Serisi, s.24.

²⁷ Şecere-i Terakime'de Tatar ve Moğol kardeşler ikiz olarak zikredilmektedir. bk. Ebulgazi Bahadır Han, Şerece-i Terakime, (hızl. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Eser Serisi, s.25.

²⁸ Manas Destanı'nın muhtelif varyantlarında Kalmuklar ve Çinlilerin menfi kahramanları Kırgızlara "Burut" olarak seslenmektedir. Bu konuda bk. Manas Ensiklopediyası, I. Tom, Bışkek, 1995, s.161; Olcabay Karatayev, Salaydin Eraliyev, Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük, Bışkek, 2005, s.120. Çin ve Moğol kaynaklarında da Kırgızların diğer adı "Burut" olarak kaydedilmiştir. Çokañ Velihanov, "Kırgızlar, Çinlilerin söylediği Burut adını tam olarak bilmezler, bu sözü duymuşlukları da yoktur" şeklinde kayıt düşer. Bu konuda bk. Olcabay Karatayev, Salaydin Eraliyev, Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük, Bışkek, 2005, s.120. Fakat şecerede her nedense Kırgızlar ve Burutların Oğuz Han'ın farklı oğulları olduğu dile getirilmektedir.

verir. Fakat Togolok Moldo'da olduğu gibi Osmanaalı Sıdık şeceresinde de Dip Bakuy Han'dan sonra Küyük Han'ın (Togolok Moldo, Kiyik Han olarak zikreder) han olduğu kayıtlıdır. Bu şecerede de Kırgızlar Oğuz Kağan'ın yirmi dört oğlundan biri olarak gösterilir ve Kazakların da aslen Kırgız olduğu söylenir. Kazakların bu ismi Abdulkayır zamanında aldığı ileri sürülür. Eser bundan sonra Kırgız dip atalarını ve boy şecerelerini vererek devam eder (Cusupov, Kuşubekov, Apışev, 1994: 158).

Bala Ayılçı şeceresinde Oğuz Kağan bahsine hiç girilmez. Bu şecere, klasik Türk-İslam eserlerinin birçoğunda görüleceği üzere Hz. Peygamberin soyu, peygamber döneminde yapılan savaşlar ve dört halifenin zikriyle başlar. Fakat şecereci Hz. Peygamberin Mekke şehrinden zorlukla çıkarak Lidina şehrine gittiğini, bu sırada Stam soyundan ve dip atası Türk olan Ake Şaa'nın Hz. Peygamberin emrine bahadırlarından yolladığını söyler. Ake Şaa'nın ölümünden sonra yerine oğlu İrsa Şaa'nın geçtiğini ve bu dönemde Türk'ün Stam boyunun zayıflamaya başladığını, İrsa Şaa'nın yerine oğlu Kubur Han'ın, ondan sonra da Asel Han'ın Arapların sıkıştırması sonucu Dardalen Boğazına (Çanakkale) geldiğini ve doğuya doğru göçtüğünü, böylece Türklerin en batıdan doğuya doğru Yenisey ırmağına kadar yayıldığı kayıtlıdır. Bala Ayılçı bundan sonra Kırgız şeceresine giriş yapar (Cusupov, Kuşubekov, Apışev, 1994: 176-198).

Talıp Moldo şeceresi, Ebulgazi Bahadır Han şeceresi etkisi altında teşekkül etmiştir. Talıp Moldo bunu inkâr etmez ve eserinde "Türk tarihindeki ataktuu tarihçının biri bolgon Abdulgazının emgeginde Kırgız tuuraluu tömönkü sözdör cazılğan (*Türk tarihindeki meşhur tarihçilerden biri olan Abdülgazi'nin eserinde Kırgızlar hakkında aşağıdaki sözler yazılmış*) der. Bu şecereye göre Kırgızlar, 4800 yıl öncesinde yaşayan Uguz Han'ın (Oğuz Han) Kırgız adlı torunundan türemişlerdir. Şimdiki Kırgız topluluğunun tümüne bu Kırgız denilen kişiden geliyor demek doğru olmaz şeklinde de bir izah yapar ve eserde bundan sonra Kırgız tarihine ve Kırgız boylarının nasıl bölündüğü meselesine girilir (Cusupov, Kuşubekov, Apışev, 1994: 199-216).

Ümöt Moldo şeceresi de Osmanaalı Sıdık Uulu şeceresi gibi manzum şekilde başlar ve bu kısımda şair şecere yazmadaki amacını ortaya koyar. Eserde daha sonra mukaddime bölümü gelir. Bu bölümde şair, umumî tarih, özel tarih ve mukaddes tarih gibi kavramları açıkladıktan sonra mukaddes tarih bağlamında Hz. Âdem ve Hava'nın yaratılışına değinir. Eser, topon suu (Nuh Tufanı)'ndan sonra Hz. Nuh'un Ham, Sam ve Yafes adlı üç oğlu olduğundan, dünyadaki bütün insanların bu üç kişiden türediğinden bahseder (Cusupov, İmanaliyev, 2004: 287-299). Ümöt Moldo bu kısımlardan sonra eserini Ebulgazi Bahadır Han geleneğine bağlı olarak anlatır. Buna göre, Yafes'in sekiz oğlu vardır. En büyük oğlunun ismi Türk'tür. Türk, Isık-Köl'ü görür, çok beğenir ve buraya yerleşir. Türk'ün en büyük oğlu Tootek (Ümöt Moldo bu şekilde zikreder), Tootek'ten sonra Alçı Han, Alçı Han'dan sonra Bakı Han, bundan sonra Kiyik Han, Kiyik Han'dan sonra oğlu Ança Han padişah olur. Ança Han'dan sonra hükümdarlık, Tacısartların eline geçer. Şaire göre Hz. Nuh'tan Ança Han'a kadar gelen bütün Türk padişahları Müslüman'dır. Tacısartların

hükümdarlığında toplum bozulur ve başka dinlere geçerler ve putlara tapmaya başlarlar. Fakat Ança Han'ın ikiz oğlu olur. Bunların adları Moğol ve Tatar'dır. Tatar soyu sekizinci çocuğuna kadar padişahlık yapar. Şimdiki Nogoylar bunlardandır. Moğol da padişah olup Allah yok diye ortaya çıkar, halk bölünür. Yerine Kara Han padişah olur. Bu padişah zamanında da Allah'ı tanıyan çok azalır. Kara Han'dan sonra yerine oğlu Oğuz Han geçer. Oğuz Han zamanında bütün işler, şeriat usulüne göre tertip edilir. Oğuz Han, yüz atmış yıl padişahlık yapar. Oğuz Han'dan yirmi altı çocuk olur. Kırgız ve Kazak bu yirmi altı çocukta birisidir (Cusupov, İmanaliyev, 2004: 292-293). Ümöt Moldo'ya göre Oğuz Han, doğuştan evliya bir kişiliktir.²⁹ Oğuz Han'ın en büyük oğlu Tagı Han, Tagı Han'ın oğlu ise Kırgız Han'dır. Kırgız Han'ın da Türkmön ve Sapar Şah (eserde Sapaşaa) adında iki oğlu vardır (Cusupov, İmanaliyev, 2004: 294-295).

Tölök Törökan şeceresi de diğer şecereelerde olduğu gibi konuya Nuh Tufanı (Kr. Topon Suu) ile başlamaktadır. Şecereye göre Nuh peygamberin gemisinde kırk çift insan bulunmaktadır. Bu insanların içinde Cabamıy adlı biri vardır. Cabamıy'dan Turan ve Uran adlı iki oğlu olur. Turan, akıllı olduğu için babası Cabamıy'a "neslin çoğalsa, sahip olduğun yer olmasa, doğru görürsen Amu deryasının çevresine sahip olsak nasıl olur baba?" diye sorar. Cabamıy bunun üzerine Amu deryasının çevresine göçüp gelir. Turan'ın iki oğlu olur. Büyük oğluna "dünyadaki hiçbir beladan korkmayan 'türküktöy'³⁰ bahadır olsun" diye Türk adını koyar. Turan'ın ikinci oğlu Amu deryası çevresine gelip orada yaşayanlara "daha önce ateş halkımız tarafından bulunduğu için bu zanaat çocuğumun adında yaşasın" diyerek oğluna Tütök adını koyar. Uran'ın orta yaşlarda olmasına rağmen hiç çocuğu olmaz. Geç yaşında bir oğlu olur ve adını "ömrün su gibi uzun, aklın sudan duru olsun" diyerek Sıyuu adını verir. Turan'ın oğlu Türk'ün iki oğlu olur. Bunlardan büyüğüne Muun, küçük olana da Tatar adlarını verir. Tütök'ün ise Sitam adlı bir oğlu olur, fakat Sitam (eserde çoğunlukla İstam olarak geçmekte) küçükken babası öldüğü için bu çocuğa da Türk bakar (Cusupov, İmanaliyev, 2004: 104-105; Omorov, 2008: 37). Törökan bu kısımdan sonra Muun, Tatar ve İstam'ın yaratılış hususiyetleri hakkında bilgi verdikten sonra Tatar'ın Maralday adlı kızıyla İstam'ın evlendiklerini, İstam'ın sefere çıktığı sırada Maralday'ın bir erkek çocuk doğurduğunu, bu çocuğa bu nedenle önce "Birkez", sonra da Kırkkez adını verdiğinden ve Kırgızların bu çocukta türediklerinden bahseder (Cusupov, İmanaliyev, 2004: 206-207). Törökan, şeceresinde Oğuz Kağan'dan hiç bahsetmez. Görüldüğü üzere Törökan'ın şeceresi daha çok İran-Arap menşeli efsanelerden etkilenmiş ve etiyolojik yön taşımaktadır.

²⁹ Şair, Şecere-i Terakime'de de geçen Oğuz Han'ın kendi kendine isim verme meselesini biliyor olmalı ki, Oğuz Han hakkında evliya sıfatını kullanmaktadır.

³⁰ **Türkük:** Bu kelime Kırgız Türkçesinde "destek, obanın önünde at bağlanacak direk ya da çadırın ortasındaki orta direk, direk, dayanıcı" anlamlarına gelmektedir. Bu konuda bk. K.K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, (çev. Abdullah Taymas), II. Cilt, TDK Yay., Ank., 1998, s.773; *Kırgız Tilinin Sözdüğü*, Bişkek, 2010, s.1234.

Böömbayev şeceresi de çoğu şecerede olduğu gibi Nuh tufanı ile başlamaktadır. Şecereye göre sular çekildikten sonra Hz. Nuh ve oğulları bir ormana düşer. Hz. Nuh bulduğu yemişleri yedikten sonra uyuya kalır ve avret bölgesi açılır. Oğlu Ham babasının bu durumuna güler, Yafes ise Ham'ı azarlar. Eser bundan sonra Ham ve Yafes'in çocuklarının hangi bölgelere dağıldığından bahseder ve tekrar Yafes'in şeceresine döner.³¹ Böömbayev şeceresine göre Yafes'in sekiz oğlu olur: Türk, Hazar, Saklap, Kıtay, Kamari, Tarih, Cayup, Mancur.³² Yafes'in en büyük oğlunun adı Türk'tür. Yafes öldükten sonra yerine büyük oğlu Türk geçer. Türk'ten başlamak üzere dokuz oğlu da hanlık yapar. Türklerin dokuz sayısına değer vermesi buradandır. Böömbayev'in anlatımına göre Türk, akıllı ve bahadır bir şahsiyettir. Türk, birçok yeri dolaşır. Fakat Issık-köl'ü gördükten sonra buraya yerleşmeye karar verir. Türk'ün en büyük oğlunun ismi Tütük (eserde bu şekilde geçmekte)'tür. Tütük yemeğe tuz katmayı ve başka birçok âdet ondan kaldı. Tütük'ten sonra yerine Ayça Han,³³ Ayça Han'dan sonra yerine oğlu Bakuu Han geçer. Bakuu'dan sonra yerine Kiyik Han, ondan sonra da Alınça Han geçer. Alınça Han'ın da Tatar ve Moğol adlı ikiz oğlu olur. Tatar ve Moğol halkı ikiye bölerek her biri kendi yurdunda padişahlık yapmaya başlar. Moğol Han'ın ise Kara Han adlı oğlu olur. Kara Han devrinde din ortadan kalkar, bir kişi tarafından öldürülür ve yerine Oğuz Han geçer. Oğuz Han hem bahadır hem de evliya sıfatlı olarak doğar. Halkı dinini yaşaması için serbest bırakır. Hatta kendisi de İslam Dini'ne girmeyene hiç ilgi göstermez. Oğuz Han yüz on altı yıl padişahlık yapar. Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretinden 3400 yıl önce dünyaya gelir. Çin, Japon, Hindistan ve Mısır'ı ele geçirir. Şecereye göre Oğuz Han'ın 24 oğlu olur. Oğuz Han öldükten sonra çocukları arasında taht kavgaları olur, halk bölünür. Oğuz Han'ın oğlu Tagın Han'ın da dört oğlu olur: Kırgız, Salor, İymiral, Kiman. Kırgız en büyük olduğu için babası Tagın Han'ın yerine geçer. İşte bu Kırgız, Tagın Han'ın oğlu Oğuz Han'ın torunudur (Бул кыргыз Тагын кандын уулу Угуз кандын небереси

³¹ Böömbayev Nasirdin cana Anın Kol Cazması, Kırgız İlimder Akademiyası Kol Cazmalar Fondu Nu:808, s.5-6 (Orijinal metin), www.bizdin.kg el-kitepkanası (27.07.2011)

³² Böömbayev Nasirdin cana Anın Kol Cazması, Kırgız İlimder Akademiyası Kol Cazmalar Fondu Nu:808, s.7 (Orijinal metin), www.bizdin.kg el-kitepkanası (27.07.2011); Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime'de bu isimleri: Türk, Hazar, Saklap, Rus, Ming, Çin, Kimeri ve Tarih olarak verir. bk. Ebulgazi Bahadır Han, Şerece-i Terakime, (hızl. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Eser Serisi s.23.

³³ Böömbayev Nasirdin el yazma eseri birçok yönden Ebulgazi Bahadır'ın Han'ın şeceresiyle benzerlik göstermesine rağmen yukarıda değinildiği üzere isimlerin bazılarının farklılaştığı dikkati çekmektedir. Ayça Han ismi Ebulgazi'de Amılca Han olarak geçmektedir. bk. Ebulgazi Bahadır Han, Şerece-i Terakime, (hızl. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Eser Serisi, s.24.

29 экени рас: *Bu Kırgız'ın Tagın Han'ın oğlu Oğuz Han'ın torunu olduğu gerçek*).³⁴

Kırgız destancılık geleneğinde de şecereler önemli bir yer işgal etmektedir. Özellikle Manas Destanı'nın bütün varyantlarında geleneğe bağlı olarak Manas'ın ataları hakkında bilgi vermek destanın temel epizotlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Esere, "comokbaşı" denilen bölümle başlayan Kırgız destancıları, bu bölümden sonra Manas'ın ataları bahsine girerler ve Manas'ın soyunu baştan sona anlatırlar. Manas Ata etrafında şekillenen bu şecerelerde geleneksel anlatıların hâkim olduğu, büyük Manasçılar Sagımbay, Sayakbay ve Sazanov'un ve Doğu Türkistan kökenli Cusup Mamay'ın Manas Destanı'nda Türk-İslam temelli anlatıların ve şecerelerin işlendiği görülmektedir.

Kırgız destancıları arasında Sagımbay Orozbekov'un anlattığı Manas Destanı, diğer destanlarla karşılaştırıldığında ender bir yere sahiptir. Bu durum, eserin hacminden daha çok, kurgusuna itinaya yerleştirilmiş mitoloji, tarih, halk felsefesi, halk inançları, sosyal yapı gibi unsurlardan kaynaklanır. Sagımbay, aynı zamanda eserinde "milli ve dinî şuuru" en iyi yansıtan destancı olarak da görülebilir. Eser bu cepheleriyle şecerecilik geleneğinin irdelenmesi bakımından önem arz etmektedir.

Sagımbay Orozbekov, Manas Destanı'na Manas'ın şeceresiyle başlar. Şecere, Manas'a gelene kadar bütün Türk büyüklerini ve boylarını zikretmesi bakımından değerli bilgiler sunar. Destanın muhtelif bölümlerinde bu isimler sık sık tekrar edilir. Destanda şecere şöyle başlar: "Andak Ansar, Aglan Akbar, murunkulardan kalgan söz. An Azireti Mukammed Mustapa salayliy galayhi vasalamdan dört cüz cetimiş beş cıldan kiyin Türk elinen, Türkistan cerinen Karakan, Oguz kandan kiyin Alaŋa kan urugunan Baygur, Uygur degen bolgon eken. Uygurdan Kaşgar, Carkent, Koton, Köönö Turpan, Üç-Turpan, Aksı, Küçör degen caylalaradağı elderdi Uygur ataşkan eken. Baygurdun tukumu Ancıyan, Narın, Isık-Köl, Çüy, Lepsi, Kara-Kurum, Ertiş, Sarı-Arka, Bulgar, Cöngör-Köçö, ayak cagı Orol tooloruna çeyin taralgan eken. Cana Baygur baldarı Babır kandan Tüböy, Tüböydön Kögöy, andan Nogoy, Şıgay, Çıyır üç uul bolgon. Bul üç uuldun döölötü köldöy tolgon. Nogoydon dört uul bolgon: Orozdu, Üsön, Bay, Cakıp. Kıtay ökmadı bulardı bölüp ketken. Oşol Cakıptın Çıyır degen agası ölgön. Andan kiyin Cakıp Çıyırın Şakan attuu katının algan cana da Mongol kalkınan Böyöndün uulu Çayan degendin Bakdöölöt attuu kızın algan. Oşol eki katından bir balası da bolbogon (*Andak Ansar, Aglan Akbar, eskilerden kalmış söz. Hazreti Muhammed Mustafa Sallallahu aleyhi ve selemden dört yüz yetmiş beş yıl sonra Türk elinden, Türkistan yerinden Karahan, Oğuz Han'dan sonra Alaŋa Han soyundan Baygur, Uygur denilenler olmuş. Uygurdan Kaşgar, Carkent, Koton, Köönö Turpan, Üç-Turpan, Aksı, Küçör denilen yaylalardaki elleri Uygur adlandırmış. Baygur'un nesli Ancıyan, Narın, Isık-Köl, Çüy, Lepsi, Kara-Kurum, Ertiş, Sarı-Arka, Bulgar, Cöngör-Köçö, alt kısmı*

³⁴ Böömbayev Nasirdin cana Anın Kol Cazması, Kırgız İlimder Akademiyası Kol Cazmalar Fondu Nu:808 s.5-6 (Orijinal metin), www.bizdin.kg el-kitepkanası (27.07.2011)

Orol dağlarına kadar dağılmış. Yine Baygur'un çocukları Babır Han'dan Tüböy, Tüböy'den Kögöy, ondan Nogoy, Şıgay, Çıyır adlı üç oğul olmuş. Bu üç oğlun devleti göl gibi dolmuş. Nogoy'dan dört oğul olmuş: Oruz, Üsön, Bay, Cakıp. Kıtay (Çin) hükümeti bunları bölmüş. O Cakıp'ın Çıyır denilen büyüğü (amcası) ölmüş. Bundan sonra Cakıp Çıyır'ın Şakan adlı eşini almış yine Moğollardan Böyön'ün oğlu Çayan'ın Bakdöölöt adlı kızını almış. Bu iki hanımdan bir çocuğu olmamış) (Musayev, Kırbaşev, v.d, 1995: 78-81). Parçadan da anlaşılacağı üzere Oğuz Han ismi Kara Han'ın oğlu olarak geçer. Fakat eserin diğer bölümlerinde Türk, Turan, Kara Han ve Oğuz isimlerinin sık sık vurgulandığı ve Manas'ın ataları olarak anlatıldığı dikkati çekmektedir. Eserin bir bölümünde:

*“Tüp-atan uktuk Turan- dep,
Tübünön maalım uşu kep.
Ekinçi atan Türktür,
Enkeyip ketip Kıtayga,
(Musayev, Kırbaşev, v.d, 1995: 395).*

*Dip atan duyduk Turan diye,
Tamamıyla malum şu söz.
İkinci atan Türk'tür,
Meylederek gitmiş Çin'e,”*

Eserde Türk ve Turan adlarına dair rivayetler işlendiği gibi “Kökötöy'ün Aşı” bölümünde Oğuz Han'a gönderme yapılmakta ve Oğuz Han, Manas'ın atası olarak gösterilmektedir:

*“Toguz uruu Kırgız kaldık,
Kökötöydün aş dep.
Topolondı caman saldı.
Katarında Kazak boldu,
Kalgandarga aş degen azap boldu.
Uguz uulu Manaska mazak boldu.
(Akmataliyev, Mirbalaleva, v.d, 1995: 12)*

*Dokuz boy Kırgız kaldık,
Kökötöy'ün aş diyerek.
İsyanı yaman saldı.
Saflarında Kazak oldu,
Kalanlara aş azap oldu.
Oğuz oğlu Manas'a mizah oldu.”*

Balık (Bekmurat) Kumar Uulu, Kırgız Destan Edebiyatında efsanevi Manasçılardan biri olarak kabul edilir. Balık Kumar Uulu, Manasçılık Mekteplerinden biri sayılan Çüy Mektebi'nin en önemli temsilcisidir. Ayrıca Aktan Tımbek, Şagımbay Orozbekov gibi Tanrı dağı Mektebine mensup Manasçılar da onun tesiri altında kalmışlardır (Akmataliyev, II. Tom, 2004: 162-170). Balık Kumar Uulu da, diğer büyük destancılar gibi Manas Destanı'na comok (destan) olarak değil de Kırgızların tarihi olarak yaklaştığı için Manas'ın şeceresini vererek başlar. Balık Kumar Uulu'na göre Orta Asya'da üç bin yıl önce Uguz Uygur devleti yaşamaktadır. Oğuzlar Samara suyunun başındaki Köktaş'a tapınmakta ve bu taşta “kuttuu taş (uğurlu taş)” demektedirler. Buraların esas ahalisi Türkler olup bu sırada Kırgızlar boybirliğini sağlamaya çalışmaktadırlar. Sonraları Uguz Uygur Devleti “Uguzlar (Oğuzlar)” şeklinde ad almış. Oğuz öldükten sonra Kara Han başbuğ olur. Kara Han devrinde “kuttuu taş (uğurlu taş)” boy tumar (muska) yapıp takılmaya başlanır ve insanlar yemin ederken bu muskayı kendisine üç kez vururlardı. Oğuz memleketi daha sonra İranlılar tarafından işgal edilir. Bu bölgeye sonra Turan adı verilir. Buradaki yerli topluluklar Barak'ın etrafında toplanarak İranlıları bu bölgeden çıkarırlar ve On San Barak devleti kurulur başına da Otor Han geçer (Zakirov, 1996: 58). Otor Han'ın hâkimiyetinde On dokuz boy Koşurat, On iki boy Tayçık, Katagan, Kıtay, Cediger, Kalça, Kırgız, Kıpçak, Kurama, Mañgit, Kazak,

Karakalpak, On iki ata Oğuzlar, Nogaylar, Başkırtlar, Türkmenler, Kıyat, Eşte, Tatar, Çubaş, yedi boy Celdender vardır (Zakirov, 1996: 59). Balık Kumar Uulu bu efsaneyi destanda şöyle dile getirir:

Algır kuştay kıraandar,
Uguzdan çıkkın berender.
Kol baştağan Nogoydor,
Al berendin cayın aytayın,
Samarkandı kutkarıp,
Otor şaarın saldırgan.
Uguz elin kutkarıp,
Otokanday berender.
(Zakirov, 1996: 61).

Alıcı kuş gibi bāhadırlar,
Oğuz'dan çıkan yiğitler.
Kolbaşçısı Nogaylar,
O yiğitlerin mevkiin söyleyeyim.
Semarkant'ı kurtarıp,
Otor şehrini inşa edenler.
Oğuz elini kurtarıp,
Otor Han gibi yiğitler

Balık Kumar oğlu bundan sonra yukarıda saydığı Türk boylarının sosyal ve siyasi ilişkilerine, inançlarına dair birtakım bilgileri sıraladıktan sonra boyların şecerelerine kısaca değinir ve Kırgız adı üzerindeki efsaneleri verir (Zakirov, 1996: 60-82).

Sonuç

Kırgız tarihi umumiyetle şifahî yolla aktarıla gelmiştir. Çeşitli edebi türlerde görebileceğimiz bu şifahî tarih, özellikle destanlar, efsaneler ve şecerelerde daha kesif bir hal almıştır. Bu nedenle bu türler, Kırgız Türkleri arasında bir edebî tür olmanın ötesinde aynı zamanda birer tarihî kaynak niteliği taşımaktadır. Bahsi geçen türler, Kırgız Türkçesinde akın, ırçı, comokçu denilen âşıklar/destancılar tarafından günümüze kadar nakletmiştir. Bu naklediciler, genellikle okuma yazma bilen ve Türkistan sahasının edebî dili Çağatay Türkçesi tesiriyle yetişen kişilerdir. Dolayısıyla eserlerinde bu dilin özelliklerini ve İslam ideolojisinin etkisi açık olarak görülmektedir.

Günümüz Kırgız ilim çevresinde (özellikle tarih ve edebiyat âlimleri) eski olması hasebiyle en çok itibar gören eserlerin başında Aksikendî'nin Mecmuau't-Tevarih adlı eseri bulunmaktadır. Eser, Kırgızlar ve Manas'ın tarihi hakkında temel kaynaklardan biri olarak gösterilmesine rağmen, Çağatay mektebinden yetişmiş Kırgız akınları (şair) tarafından pek itibar edilmemiştir. Çağatay mektebi mensupları Mecmuau't-Tevarih'ten daha sonra yazılan ve bu mektepte çok meşhur olan Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakime'si tesirinde kalmışlardır. Bu durum bölgeyi Rusların işgal etmesinden önce yetişen bütün şairlerde ve şecerelerde görülmesine karşın, Rusların işgalinden sonra yazılan veya söylenen Kırgız şecerelerinin genellikle Türk-Kırgız akrabalığını inkâr edencesine Kırgız adının anlamıyla başladığı ve sadece Kırgız boylarının anlatıldığı şecereler olduğu görülmektedir.

Togolok Moldo, Osmanaalı Sıdık Uulu, Talıp Moldo, Ümöt Moldo, Tölök Törökkan, Böömbayev, Sagımbay Orozbekov gibi Çağatay edebî dili çevresinde yetişen bütün şecereciler Ebulgazi Bahadır Han geleneğine bağlı olarak Türklerin soyunu Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e dayandırmışlar ve Türklerin bilinen ilk yurdu olarak Isık-Köl ve Amuderya çevresini göstermişlerdir. Bu şecerelerde Türk

KIRGIZ ŞECERECİLİK GELENEĞİ VE BU GELENEKTE TÜRK BOYLARI MESELESİ VE
OĞUZ KAĞAN

boylarının esas omurgalarından biri olarak Oğuz Kağan gösterilmekte ve Kırgızlar da Oğuz Kağan'ın oğullarına dayandırılmaktadır. Hatta Sagımbay Orozbekov gibi en büyük destancının nazarında Oğuz Kağan, Manas'ın atası (Uguz uulu Manas: *Oğuz oğlu Manas*) olarak zikredilmektedir. İslam tesirinin açık olarak görüldüğü bu şecerelede bazı küçük isim ve isim sırası farklılıklarına rağmen Oğuz Kağan'ın atası Kara Han'ın putperest, Oğuz Kağan'ın da evliya olarak gösterildiği de görülmektedir. Bahse konu şecerelede Kırgız, Türk, dokuz sayısı ile ilgili birçok efsanelerin anlatıldığı da dikkati çekmektedir.

Kırgız şecerelelerinde Türklerin soy ağacı anlatılırken boyların oluşumunun Oğuz Kağan ve sonrasına dayandırıldığı görülmektedir. Oğuz Kağan'a kadar Hz. Nuh, Yafes, Türk, Tütek (Kırgız şecerelelerinde Tütök ya da Tootek), Amılca Han (Kırgız şecerelelerinde Alçı Han ya da Elçi Han), Dip Bakuy Han (Kırgız şecerelelerinde Boko Han ya da Bakı), Kök Han (Kırgız şecerelelerinde Kiyik Han), Alınca Han (Kırgız şecerelelerinde Ança Han), Tatar ve Moğol ve Kara Han genellikle kaç yıl kağanlık yaptıkları ve yerlerine hangi oğulları geçmişse o isim zikredilerek sonlandırılır. Fakat bütün şecereleler Oğuz Kağan'dan bahsederken onun oğulları, torunları bahsine girer ve Oğuz Kağan'ı uzun uzadıya anlatır ve boyların dağılımını ona bağlar. Bu durum, geleneğin Kırgız şecerecilğine nasıl tesir ettiğini, Oğuz Kağan'ın tarihî ve efsanevî şahsiyetinin Türk dünyasındaki yerini ve önemini tespit etme bakımından kayda değer bilgiler olarak karşımızda durmaktadır.

KAYNAKLAR

- ABDIRAZAKOV, Abdikerim, (1991), "Manas Togolok Moldo Aytusunda", *Togolok Moldo (İzildöölör-Eskerüülör)*, (Hzl. Sulayman Kayıpo), Bişkek.
- ABDULVALİYEV, İ., AKMATALİYEV, A., vd., (2010), *Kırgız Tilinin Sözdüğü*, Bişkek: Avrasya Yayıncılık.
- AKAYEV, Askar, (2002), *Kırgız Mamlekettüüllüğü cana Manas Eldik Eposu*, Bişkek.
- AKMATALİYEV, v.d., (2004), *Kırgız Adabiyatının Tarihi, (Manas cana Manasçılar)*, II. Tom, Bişkek.
- AKMAT UULU, Kencebay, (2004), "Talıp Moldo (Kırgız Tarihi, Uruuçuluk Kuruluşu, Türlütü Salttar, Kırgız Degen Sözdün Özü Tuuralu)" *Kırgızdar*, II. Tom, (K. Cusupov, K. İmanaliyev), Bişkek.
- Aktan Tımbek Uulu*, (1991), (Hzl. Omor Sooronov), Bişkek.
- Alimbektin Sancırası*, (2007), (Hzl. Elebay Turgunbayev), Bişkek.
- ASANOV, A., (2003), *Kırgız Tarihi Ensiklopediyası*, Bişkek.
- ATTOKUROV, S., (1995), *Kırgız Sancırası*, Bişkek.
- Balıkozdun Sancırası*, (2009), (Hzl. Elebay Turgunbayev), Bişkek.
- Böömbyeve Nasirdin cana Anın Kol Cazması*, Kırgız İlimder Akademiyası Kol Cazmalar Fondu Nu:808, s.5-6 (Orijinal metin), www.bizdin.kg el-kitepkanası (27.07.2011).
- BUÇIRUN, N. Y., (1991), "Bayırkı Mezgilde Orto Aziya'da Çaşagan Elder Tuuraluu Mahımtardın Cıynagı", *Kırgızdar*, (Hzl. Keleş Cusupov), I. Tom, Bişkek.
- Çağıl Mirza*, (2004), (Hzl. Aynek Caynakova, Akt. Mehmet Aça), Ankara: TDK Yay.
- COLDOŞEV, Akcol, (2006), *Bayırkı Kılumdardagı Altay, Yenısay, Teñirtoo Kırgızdarının Tarihi*, Oş.
- ÇERİBAŞ, Mehmet, (2010), *Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneği ve Er Soltonoy Destanı (İnceleme Transkripsiyonlu Metin-Tıpkıbasım)*, GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.

- EBULGAZİ BAHADIR HAN, (1974), *Şecere-i Terakime*, (Hzl. Ergin, Muharrem) İstanbul: Tercüman 1001 Eser Serisi.
- Er Soltonoy*, (2002), (Hzl. Abdıldacan Akmataliyev), XVI. Tom, Şam Basması, Bişkek.
- Er Tabıldı: Aytuuçu Aktan Tınıbekov*, (1981), (Hzl. Ü. Toktomambetov), Frunze.
- GÖMEÇ, Saadettin, (2002), *Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri*, Ankara: Akçağ Yay.
- KARASEYEV, Hüseyin, (2004), "Osmanaalı Sıdık Uulu-Muhtasar Tarih Kırgızıya", *Kırgızdar*, I. Tom, (Hzl.K. Cusupov, Kanıbek İmanaliyev), Bişkek.
- KARATAYEV, Olcabay, ERALİYEV, Salaydın, (2005), *Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük*, Bişkek.
- Kırgız Kahramanlık Destanlarından Mendirman (Bağış, Mendirman)*, (1998), (Hzl. Keleş Kırbayev, Aynek Caynakova), VII. Tom, Şam Basması, Bişkek.
- Kırgız Sancırası* (1994), (Hzl. K. Cusupov, K. Kuşubekov, M. Apışev), Bişkek.
- Kırgızdar*, (1991), (Hzl. Keleş Cusupov), I. Tom, Bişkek.
- , (2004), I. Tom, (Hzl. Keleş Cusupov, Kanıbek İmanaliyev), Bişkek.
- , (2004), II. Tom (Hzl. Keleş Cusupov, Kanıbek İmanaliyev), Bişkek.
- , (1993), II. Tom, (Hzl. Keleş Cusupov), Bişkek.
- , (2004), IV. Tom, (Hzl. K. Cusupov, K. İmanaliyev), Bişkek.
- , (2004), VII. Tom, (Keleş Cusupov, Kanıbek İmanaliyev), Bişkek.
- , (2004), VIII. Tom, (K. Cusupov, K. İmanaliyev), Bişkek.
- "Kırgızdar", (1991), *İstoriya Sibiri s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney* adlı kitaptan *Kırgızlar*, (Hzl. Keleş Cusupov çev: Asanbay Nuruşev), I. Tom.
- Manas (Sayakbay Karalayev'din Varyantı Boyunça)*, (1984), I. Kitep, (Hzl. R. Kıdırbayeva, A. Caynakova), , Frunze.
- Manas Ensiklopediyası*, (1995), I. Tom, Bişkek.
- Manas Ensiklopediyası*, (1995), II. Tom, Bişkek.
- Manas I. Kitep (Sagımbay Orozbak Uulunun Varyantı Boyunça)*, (1978), (Hzl. Samar Musayev), Frunze.
- Manas: Kırgız Elinin Baatırdık Eposu*, (1995), 1. Kitep, (Hzl. S. Musayev, K. Kırbayev, A. Caynakova, B.C. Sadıkov), Bişkek.
- Manas: Kırgız Elinin Baatırdık Eposu*, (1995), 4. Kitep (Hzl. A. Akmataliyev, A. S. Mirbalaleva, S. Musayev), Moskova.
- OMOROV, Timurlan, (2008), *Kırgız Şerecelerine Göre Türk Boyları* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SEYFEDDİN AKSİKENDİ, (1996), *Mecmuai't-Tevarih*, (çev. Moldo Mamasabır Dosbolov, Omor Sooronov), Bişkek.
- ŞERİYEV, Ceenalı, MURATOV, Abdikerim, (1994), *Adabiyat. Terminderdin Tüşündürmө Sөzdügü*, Bişkek.
- "Talıp Moldo", (2004), *Kırgızdar*, III. Tom, (K. Cusupov, K. İmanaliyev), Bişkek.
- Togolok Moldo (İzildöölör-Eskerüülör, (1991)*, (Hzl. Sulayman Kayıpov), Bişkek.
- Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, (2006), V. C., Ankara: AKM Yay.
- Türkçe Sözlük*, (1988), II. C., Ankara: TDK Yay.
- ÜMÖTOV, Ermek, (2004), "Ümöt Moldo (Kızıl Kırgızstandın Tarih Bayanı)", *Kırgızdar*, VIII. Tom, (K. Cusupov, K. İmanaliyev), Bişkek.
- YUDAHİN, K. K., (1988), *Kırgız Sözlüğü*, II Cilt, (çev. Abdullah Taymas), Ankara: TDK Yay.
- ZAKİROV, Saparbek, (1996), *Kırgız Sancırası*, Bişkek.